

---

*Сергій
Грабовський*

УКРАЇНЦІ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ: про бездержавну суб'єктність української нації

До ґрунтового виступу Юрія Шаповала я передусім хочу додати, що для українців ця війна мала свої виразні особливості. Українці, на відміну від росіян, французів, британців, американців та майже всіх інших націй, воювали з нацистами та їхніми союзниками від самого початку Другої світової війни. Україна була одним з головних театрів воєнних дій Другої світової й одним із ключових її «призів». Водночас вона не була суб'єктом геополітики на рівні держави — але й не була пасивним об'єктом.

Війна для українців розпочалася 1 вересня 1939 року, коли сто тисяч жолнежів та офіцерів з-поміж галичан та волинян у складі Війська Польського зустріли вогнем нацистських агресорів, коли літаки з чорними хрестами бомбили Львів, Луцьк, Сарни, коли віце-маршалок Сейму другої Речі Посполитої Василь Мудрий заявив про підтримку парламентськими українськими політичними партіями опору Гітлерові, і тривала безупинно повних шість років, до 2 вересня 1945 року, коли після стрімкого маршу танкістів і мотопіхоти маршала Родіона Малиновського через Гобі та Хінган, що його вивчають у військових академіях усього світу, генерал-лейтенант Кузьма Дерев'янка від імені СРСР підписав Акт про капітуляцію Японії на борту американського лінкора «Міссурі».

Українці не були у цій війні пасивною біомасою, «гарматним м'ясом» у руках тоталітарних політичних сил, хоча ці сили їх і намагалися зробити такими. Українці воювали з Німеччиною та її союз-

никами у складі різних армій та рухів Опору. Більшість українців воювали з нацизмом у лавах Червоної армії з 22 червня 1941 року, але далеко не тільки там. Всі шість років Другої світової українці безперервно воювали з нацистами, фашистами та японськими мілітаристами, без жодної паузи, без «вихідних». На всіх фронтах і на всіх океанах — не лише на території Європи чи в Тихоокеанському регіоні, а й у Північній Африці, на Близькому Сході, на теренах Атлантики та Індійського океану. У польських підрозділах на Західному фронті (то були громадяни Речі Посполитої), у французькій армії (особи з французьким громадянством) та у французькому Іноземному легіоні 1940 року служили тисячі добровольців-українців. Після того, як Франція вийшла з війни, солдати-українці воювали у складі військ де Голя. Понад десять тисяч українців воювали з 1942 року у Війську Польському на різних ділянках Західного фронту; вони брали участь у знаменитій битві при Монте-Кассіно (Італія). А 1944 року хлопці з українських сімей США та Канади — як громадяни та солдати цих країн — брали участь у висадці в Нормандії. За перший місяць у Нормандії висадилося близько 40 тис. американських вояків, які походили з родин українських переселенців до Штатів. А у складі французьких партизанів (макі) діяли три окремі українські формування: батальйон імені Тараса Шевченка, батальйон імені Івана Богуна та відділ поручика Круковського, які спільно із французами підривали німецький тил і брали участь у забезпеченні успіху операції з висадки союзних військ.

При цьому саме ті, хто задовго до 22 червня 1941 року бився з нацистами у лавах армій Польщі, Франції, Британії та — після виходу Франції 1940 року з війни — у формуваннях «вільних французів» де Голя, зберегли честь української нації, адже Радянський Союз майже два роки був фактичним союзником нацистської Німеччини (28 вересня 1939 року у Москві навіть було підписано радянсько-німецьку Угоду про дружбу й кордон) та фашистської Італії (з нею договір про дружбу СРСР підписав ще 1933 року), відтак Червона армія спільно з Вермахтом вела бойові дії проти польських військ, влаштовувала «вечори дружби» з німецькими вояками і навіть провела спільний парад у Бресті. «Дружба народів Німеччини та Радянського Союзу, зміцнена кров'ю, має всі підстави бути тривалою та міцною», — так Сталін оцінив наприкінці 1939 року спільні бойові «заслуги» Червоної армії та Вермахту — знярядь агресії двох червонопрапорних тоталітарних режимів. Утім, сталося інакше — тривалою ця дружба не стала, а от міцною до часу була — досить взяти до уваги цифри, які характеризують економічну та військово-технічну співпрацю Москви та Берліна (і не забуваймо про аналогічну співпрацю Москви та Риму).

Не забуваймо й інше: після гучно проголошеного «визволення Німеччини від нацизму» радянські переможці негайно пристосували концтабір Бухенвальд для своїх потреб, відправляючи до нього не лише діячів гітлерівського режиму, а й усіляких «буржуазних демократів», які не схотіли

прийняти нову владу. Причому дехто з нових в'язнів уже сидів у концтаборах влади попередньої за ті самі гріхи — за прагнення свободи для свого народу...

Воно й не дивно: прихід до влади Гітлера не став трагедією для більшості членів та симпатиків Компартії Німеччини. «Я завжди допускав і віддавав відповідні накази, щоб колишніх комуністів брали в (нацистську. — С.Г.) партію негайно. З дрібнобуржуазного боса соціал-демократичної профспілки ніколи не вийде націонал-соціаліст, а з комуніста — завжди!» Це говорив ніхто інший, як сам Адольф Гітлер. «Наці № 2» Герман Герінг висловлювався не менш чітко: «Мої найкращі штурмовики — колишні комуністи». І справді, обидві червонопрапорні партії виступали проти «розтлінної буржуазної демократії», за тоталітарний соціалізм, проти «буржуїв лондонського Сіті та нью-йоркської Вол-Стрит», за планову економіку та концтабори для «ворогів народу». Відтак різниця між обома партіями була не більшою, ніж між двома чобітьми — носик одного загнутий трохи ліворуч, іншого — праворуч...

Так, Червона армія змусила Гітлера з Гебельсом укоротити собі віку, а заодно й по-варварськи вбила сотні тисяч німецьких жінок та дітей (просто так, заради розваги), а скільки німкенів згвалтували радянські солдати й офіцери, це, мабуть, неможливо підрахувати (і не лише німкенів; на околиці Берліна була в'язниця, в якій нацисти тримали єврейок-спортсменок, артисток, лікарів — тих, хто мав у минулому якісь заслуги перед державою; вони вціліли у тих жахіттях, їх не зачепила есесівська охорона, але перше, що зробили з ними «визволителі», — це всіх згвалтували).

Іншими словами, Червона армія не звільнила Східну Німеччину від партійно-номенклатурного режиму, а «підсадила» на місце одних тоталітарних соціалістів інших. І коли німецькі робітники влітку 1953 року спробували скинути новітніх фіурерів, на повсталих послали радянські танки.

Час зрозуміти: тоталітарні режими не можуть нести свободу і справедливість.

Тоталітарні армії не здатні когось визволити.

Перемога одного тоталітарного режиму над іншим — це перемога одного отруйного павука над іншим, тільки що отрута у того чимось відмінна. Або, як писав у знаменитому документальному романі «Бабин Яр» киянин Анатолій Кузнецов, на рівні режимів та їхніх інструментів йшлося про «боротьбу Колими з Бухенвальдом»: «"Священна" війна СРСР проти Гітлера була лишень несамовитою боротьбою за право сидіти не в чужоземному, а у своєму власному концтаборі, плекаючи надії розширити саме його на весь світ. Між садизмом обох сторін принципової різниці немає».

Через обставини СРСР на початкових етапах Другої світової війни був де-факто і де-юре (угоди про дружбу з Німеччиною та Італією) союзником держав Осі, на наступних етапах став союзником Об'єднаних Націй, водночас (із 1944 року) відновивши війну проти законного уряду Польщі.

Головне тут — не буває «хорошого», «нашого», «правильного» тоталітаризму. Бо ж у такому разі в плані ставлення до свого народу аж до 1944 року беззаперечно лідирує нацизм. Гітлер забезпечив німцям незрівнянно більш стабільне і заможне життя, ніж Сталін; у другій половині 1930-х рівень життя середньостатистичного німця був помітно вищим, ніж у будь-якій європейській державі. Але ціною такого добробуту стала відмова від свободи — «фюрер думає за тебе!». Та й під час війни впродовж тривалого часу для «істинних арійців» зберігали соціальні гарантії та восьмигодинний робочий день.

Хоча за будь-якого тоталітаризму людина має шанс залишитися людиною. І тому нам таки є ким пишатися: тими мільйонами українців, хто пройшов війну під різними прапорами та в різних арміях й усупереч усьому зберіг у собі людське. Це і є справжні переможці — ті, хто не пустив у свої душі отруєні випари обох червонопрапорних режимів. А на додачу одного з цих режимів у результаті війни не стало — і це теж її позитивний результат.

І хоча Україна мала під час цієї війни тільки квазідержавність у вигляді УРСР і підпільний парламент — Українську головну визвольну раду, її роль не зводилася до ресурсної бази. 1941 року переважна маса українців у складі Червоної армії провела своєрідний «страйк», не бажаючи воювати «за Батьківщину, за Сталіна». Це мало наслідки: не випадково Сталін восени 1942 року, якраз перед початком наступу під Сталінградом, змушений був санкціонувати розгортання на повну потужність «українського червоного патріотизму» і надав, бодай на папері, особливі права УРСР, аж до права мати власні збройні сили (це так і не здійснилося, але вплинуло на генералів, офіцерів і значну частину рядового складу українців у Червоній армії) та права мати власну зовнішню політику (це вилилося у кілька угод УРСР з комуністичними урядами держав Центрально-Східної Європи у 1944–1945 роках та в набуття Україною бодай формального статусу члена-засновника ООН). Гітлер захопився через рік, надавши українцям статус «арійського народу», та це вже було марно й запізно, хоча й порятувало від смерті у таборах полонених і на роботі в Німеччині сотні тисяч українців, бо їх перестали вважати людьми «другого ґатунку», «унтерменшами».

Отака парадоксальна «бездержавна політична суб'єктність» українців була фактом у цій війні і відіграла у ній значну роль. Є інший приклад такої «бездержавної суб'єктності» — Індія, що в ті часи була британською колонією та охоплювала весь півострів Індостан. Тільки в другій половині 1942 року Махатма Ганді, який був беззаперечним авторитетом для переважної більшості населення Індостану, дозволив його мешканцям воювати і вбивати нацистів та їхніх союзників. З того часу британська армія, у складі якої воювали індійці, перейшла у наступ, а генерал Горбатов пізніше назвав індійську (власне, сикхську) піхоту чи не найкращою піхотою Другої світової війни.

Істотна відмінність українців від тодішніх індійців (які нині є громадянами трьох держав) полягає в тому, що індійці воювали лише по два боки фронту: у складі армії Британської імперії на боці Об'єднаних Націй та у

складі Індійської національної армії, яка була підпорядкована тимчасовому урядові Вільної Індії й билася на боці держав Осі, натомість українці — не лише на боці Об'єднаних Націй; вони, образно кажучи, воювали по «три боки фронту». Бо, по-перше, на «кривавих землях» (Тимоті Снайдер) Центрально-Східної Європи різні представники антигітлерівської коаліції воювали ще й між собою, по-друге, певна частина українців, як «західняків», так і «східняків», воювали на боці Німеччини «через тиск непереборних політичних обставин», а це, навіть на думку Нюрнберзького трибуналу, не було злочином у разі особистого невчинення злочинів проти людства і людяності, по-третє, тому, що це — стійка традиція останніх ста років, тож назва нашої панелі, мабуть, не зовсім точна.

У Першій світовій війні більшість українців воювали у війську Російської імперії та забезпечували тил (земства в українських губерніях), меншість — у війську Австро-Угорщини (в тому числі й перше українське військове формування у ХХ сторіччі — легіон Січових стрільців), ще одна меншість (*minimum minimorum*) разом із Ленінінм воювала проти «імперіалістичної війни», але не за мир, а за перетворення її на війну громадянську.

У Російській імперії спалахнула революція — й озброєні українці поділилися на три табори: прихильників «єдиної неделімої» у різноманітних форматах, «мазепинців» та ленінців. А у 1918–1921 роках іноді доходило до бойових зіткнень аж «чотирьох шабель» (Ю. Яновський), хоча реально найчастіше у них було три сторони, бо махновці приставали то до «червоних», то до УНР.

Не буду вдаватися у теоретичні подробиці, процитую фрагмент роману Юрія Яновського «Вершники», де дія розгортається якраз у степах Приазов'я: «З тобою мова буде потім, — сказав Іван, — а я служу революції, інтернаціоналу», — і, ще перемовившись з Гертом, мовчки підійшов до купи полонених, оглянув їх уважно, розглядаючи кожне обличчя, мов машинну деталь на браковці, пройшовся раз і двічі й почав говорити:

“Хлопці, — сказав Іван, — от і скінчилася ваша служба в зрадника й бандита батька Махна... Відступаємо ми перед кривавим царським генералом Денікінінм, пробиваємось на Київ... От і ви, серед вас є, певно, і обдурені бідняки, ми закликаємо вас, бо ви з нами одного горя, — ставайте поруч битися за правду бідних. Бідняки й трудящі будуть з нами, і всі, як один, до перемоги, хай живе Радянська влада. Червона Армія!”

Герт подав команду, трохи людей одійшло ліворуч і стало, а решта пішла купою геть, нешвидким кроком пішла геть, всі очі дивилися на них, і панувала мовчанка. Купа одходила далі й далі, вони прискорювали кроки, дехто став підбігати, один вирвався з купи й побіг, за ним другий, третій, уся купа побігла, як отара овець, побігла щосили, не оглядаючись, тікаючи від смерті. Тоді Іван Половець наказав приготувати кулемети. За його знаком кілька кулеметів почало стріляти, і кулемети спинилися, коли завдання було виконано».

А йдеться-бо у «Вершниках» про тих махновців, що самі кинули зброю і здалися на милість «червоних»...

Додам до цього, що в 1941–1944 роках на окупованій нацистами території УРСР розгорілася люта війна між радянськими партизанами і німецькими поліціями з-поміж місцевого населення. Війна, так би мовити, «всередині» радянсько-німецької війни. Обидві сторони були нещадними: палили села, вбивали сім'ї своїх ворогів, катували полонених. Для останніх, утім, був вихід: служив Сталіну — йди служити Гітлеру (і навпаки), тобто заміни один червоний прапор іншим або отримуй кулю в потилицю. «Метод Івана Половця» широко використовували обидві сторони, тим паче, що серед поліцаїв вистачало колишніх червоноармійців і міліціонерів. Скажімо, саме з військовополонених був сформований «Український курінь», який нацисти спочатку використовували на допоміжній «роботі» під час масових розстрілів євреїв у київському Бабиному Ярі і якому потім доручили і самі вбивства.

Але то німецька поліція, хоч і набрана з етнічних українців, а були ж і власне українські формування, які не менш запекло поборювали одне одного. Йдеться передусім про УНРА Тараса Бульби-Боровця та УПА, очолювану тоді Климом Савуром. І це притому, що проти обох діяли і німецькі окупанти, і радянські партизани, і польські загони...

Одним з найважливіших підсумків Другої світової війни для України став «демократичний поворот» національно-визвольного руху. Річ у тому, що в усіх учасників цього руху перед очима стояв сумний досвід Центральної Ради. Її лідери — всуціль соціалісти й демократи — мали владу, але не зуміли втримати її, розгубивши масову народну підтримку, оскільки через свій «демократизм без берегів» вони не зважувалися на силові заходи проти ворогів незалежності України. Тим самим вони прирекли себе на поразку. Неоднозначним був і досвід демократичних українських сил на Західній Україні в часи панування там другої Речі Посполитої. Тож не випадково в авангарді змагань за незалежність України постала Організація українських націоналістів (ОУН). Ідеологією ОУН виступав чинний, тобто не словесний, а дійовий націоналізм. Він вимагав від кожного члена організації абсолютної посвяти себе інтересам визволення свого народу. До своїх лав ОУН приймала з великим відбором. Радше це був таємний орден палких патріотів, готових на все задля України й орієнтованих на гасло: «Здобудемо або не будемо!»

Під час війни ОУН, призвичаєна до підпілля, виявилася єдиною політичною силою, здатною самостійно діяти на українських теренах. Після розколу на революційних націоналістів (ОУН під проводом Бандери) та поміркованих (ОУН під проводом Мельника) перші зробили ставку на народне повстання проти німецьких окупантів і недопущення на українські терени більшовиків. При цьому аналіз настроїв населення України — як Західної, так і Східної — показав, що ОУН зможе підняти широкі маси проти окупантів тільки під гаслами демократії. Цей аналіз було зроблено вліт-

ку 1942 року в Дніпропетровську в підпільному центрі ОУН під керівництвом члена проводу Василя Кука. Один із лідерів ОУН Роман Шухевич, який наступного року очолив УПА, твердо підтримав цей висновок.

Новий погляд став основою рішення III Великого збору ОУН у серпні 1943 року. Під керуванням Романа Шухевича цей збір здійснив радикальний перегляд політичної програми революційної ОУН. Метою організації стало створення не тоталітарної, а демократичної української держави. Програма, затверджена III Великим збором ОУН, передбачала демократичні вибори, свободу національних меншин, вільне підприємництво і багато інших речей, що потім стали засадовими для програмових документів пізніших формацій визвольного руху, які врешті-решт відображено і в сьогоднішній Конституції України.

Потому логічним кроком стало створення представницького органу, який би сформував тимчасовий уряд вільної України. У першій половині 1944 року тривала підготовка до створення такого органу, який мав стати — за умов воєнного часу — максимально представницьким. Участь в Українській головній визвольній раді (УГВР) для політичних сил була зумовлена двома приписами — бути самостійницькими та належати до антитоталітарного ідеологічного спектра. Учасники УГВР, конституційованої влітку 1944 року, не сподівалися на швидку перемогу — вони працювали на широку історичну перспективу, себе самих вважаючи тільки ланкою на шляху України до свободи. Ніхто з них, хто потрапив до радянського полону, не спокусився «благами» з годівниці спецслужб; ніхто з тих, кому вдалося прорватися на Захід, не відмовився від ідеалів демократії та від політичної боротьби. Надалі головною лінією серед політичної еміграції стала національна демократія. А нерозривність національного визволення, прав людини та політичних свобод стала «червоною ниткою» діяльності дисидентського руху 1960–1980-х років. Ця лінія стала домінантою революційних подій останньої чверті сторіччя — від студентської «Революції на граніті» до незавершеної донині «Революції гідності». Але разом із тим залишилися достатньо популярними (що не дивно з огляду на постколоніальний і постгеноцидний статус України) і тоталітарні ідеї, пов'язані з радянським минулим, і авторитарні репліки на них.

Отож головні підсумки Другої світової війни для України є такими:

— Не всі українці воювали на боці однієї з тоталітарно-соціалістичних держав.

— Не всі українці воювали з нацистами та їхніми союзниками у Червоній армії.

— Зумовлене ситуацією перебування СРСР у складі антигітлерівської коаліції не реабілітує і не може реабілітувати тоталітарну радянську систему.

— Не всі українці-військовики заплямували себе союзництвом з Гітлером, а ті, хто заплямував себе цим (як червоноармійці, так і націоналісти), здебільшого змили ці плями власною кров'ю.

То хто все ж виграв Другу світову війну? Якщо брати на рівні суспільного ладу, то її програли всі тоталітаризми, включно із радянським, оскільки, по-перше, останній переконливо продемонстрував свою неефективність, по-друге, без поставок за ленд-лізом він не пережив би 1942 року. Якщо взяти це питання на рівні військових стратегій, то програв війну СРСР, а от виграли західні союзники та Німеччина. Якщо ж узяти «окопну правду», рівень молодшого офіцера і рядових бійців, то українці є співтворцями перемоги над фашизмом і нацизмом, у результаті якої Гітлер застрелився, а Муссоліні був повішений догори дригом. Така вона непроста й багатовимірна, та війна. Не дивно, що в її оцінці українці донині перебувають «по три боки фронту».

Віктор Козловський: Ви навели багато фактів, цікавих і часом парадоксальних, але чи не варто було більше зосередитися на речах концептуальних? І друге — як усе ж таки досягнути, виходячи з історичного досвіду, єдності всіх українців навколо певних базових принципів?

Сергій Грабовський: По-перше, моєю головною метою і було дати той бекграунд, без якого всі розмови про тоталітаризм і роль українців у Другій світовій війні просто провисають у повітрі. Можна, звичайно, малювати різного роду схеми й концепції, виходячи з метафізичних абстракцій, але, як на мене, їх і так у нашій філософській думці забагато. Тож ішлося передусім про те, щоб дати шановним учасникам симпозіуму інформацію до роздумів, поєднану з авторськими концептуальними висновками, — скажімо, щодо можливості існування «хорошого тоталітаризму» чи щодо «демократичного повороту» в національно-визвольному русі. По-друге, досягнення єдності всіх українців «на своїй території» — річ, на жаль, неможлива, а прагнення до цього — політично небезпечне і шкідливе. На цьому спинюся докладніше.

2013 року, напередодні «Революції гідності», за даними різних соціологічних служб, від 20% до 28% дорослих громадян України проголосували би проти незалежності української держави. При цьому, за даними Соціологічної групи «Рейтинг», попри те, що за незалежність проголосував би 61% опитаних, патріотами своєї країни вважав себе 81% опитаних. На Донбасі кількість опитаних, які були готові відстоювати територіальну цілісність України зі зброєю в руках, у півтора рази перевищувала кількість тих, хто підтримав би незалежність. Політики не звернули уваги на соціологічні дані, а даремно: вони засвідчили, що від однієї п'ятої до однієї четвертої громадян української держави ототожнювали себе з «руско-советским миром» плюс мали специфічне розуміння патріотизму, яке полягало у готовності боротися зі зброєю в руках за цілісність України, що перебуватиме у статусі колонії чи протекторату «великой Росии». Подальші події підтвердили точність даних соціологів. Сьогодні картина дещо краща, але все ж далека від нормальної, коли кількість противників незалежності мінімальна, а патріотизм практично повністю тотожний незалежництву. Реальний (та оптимальний) варіант — це коли стабільна підтримка незалежності

сягатиме 80–85%, а кількість її явних противників впаде до 7–10%. Кращих за ці результатів досягти неможливо, бо живемо ми поруч із колишньою імперською метрополією, яка неодмінно і в неототалітарному, і в «ліберальному» варіантах прагнучиме мати Україну у своїй зоні впливу або взагалі — у складі відновленої імперії. Але такого розподілу думок цілком досить для впевненого руху вперед (щодо інших частин населення, то слід домогтися їхньої лояльності до держави та нейтралізації залишків радикальних противників незалежності). Згадаймо, вперше в історії більшість українців 2013 року діяли «на своєму боці» — і цього вистачило, щоб зупинити Путіна. А якщо йтиметься про навіть не дві третини, а чотири п'ятих громадян? Такого державницько-демократичного консенсусу на ґрунті уроків історії, в тому числі Другої світової війни, досить для розв'язання всіх проблем України.

Сергій Грабовський — старший науковий співробітник Інституту філософії НАНУ, кандидат філософських наук, член координаційної ради Асоціації українських письменників.

Сейфулла Рашидов: Як очевидець і учасник передвоєнних мітингових і військових подій в Луганську хотів би доповнити кількома репліками заторкнуту тут тему проросійських настроїв і громадянської позиції моїх земляків-луганчан (проблему, про яку йшлося, зокрема, у виступі Сергія Грабовського). Майже увесь час я був в гуші подій: мітинги, обговорення, круглі столи, конференції, неочікувані контакти з озброєними бандитами та ін. Якщо говорити про суспільну психологію, то перше, що мене вразило, — це боягузтво, байдужість, зрада і високий рівень проросійських настроїв. Це при тому, що половина луганчан за переписом — українці за національністю.

Я знав багато етнічних українців, педагогів ВНЗ у тому числі, котрі активно демонстрували свої проросійські настрої. Один тільки приклад. Зі слів мого колеги й близького друга, на його кафедрі із 17 докторів і кандидатів наук 15 були налаштовані проросійськи. Хоч як це прикро, але йдеться про філософську кафедру. Люди, що стали кандидатами, докторами наук в Україні, далеко не бідують, брали участь у мітингах і підтримували натовп криками «Росія, Путін!», нападали на учасників проукраїнських мітингів. Раптом випнула ся назовні прихована досі на задвірках свідомості проросійська ідентичність.

Соціологів, психологів, філософів, педагогів чекає велика робота з вивчення цього феномену. Власне кажучи, значна частина донбасівців була готова ненавидіти галичан, Україну, тобто живильний ґрунт для українофобії був уже свідомо підготовлений. У відповідний момент це легко уявлялося.

Поясню. У старшого покоління негативне ставлення до представників Західної України збереглося ще з часів панування комуністичної ідеології.

І сьогодні свою ненависть до них багато хто пояснює тим, що нібито батька або дідуся убили бандерівці, що, мовляв, будучи у Львові свого часу на поставлене російською мовою запитання одержав відповідь українською (тільки уявімо собі, що у своєму рідному місті москвичі або ростовчани при зустрічі з українцями переходять на українську). Мій приятель розповідав мені, як його літній сусід заганяє неслухняного п'ятирічного онука додому із погрозами: «Заходи скорее, бендеровцы идут».

Що стосується силових структур, то і поведінка, і настрої переважної частки їхніх представників були проросійськими. Запам'яталось, як один підполковник, старший міліційного наряду, що забезпечував безпеку проукраїнського мітингу, переконував мене, що мітингувальники перед захопленою будівлею СБУ ставляться до них краще, ніж на проукраїнському мітингу (а як же, міліція впродовж усіх бунтівних днів була «з народом»). Цим він виказав, на чіємую боці симпатії міліціонерів. Безумовно, діяльність російських інститутів громадянського суспільства (ЗМІ, релігійних організацій в особі насамперед Московського патріархату, муфтіятів, козацтва, деяких політичних партій і т. ін.) стосовно України стала додатковим чинником розколу і формування агресивних настроїв в українському суспільстві. Численні візити російського патріарха в Україну завжди включали політичну складову.

Далі. Тільки у Донецькій області експерти налічили близько 12 козачих організацій, що чинили останніми роками деструктивний вплив на суспільно-політичні процеси в Україні. Навпроти будівлі СБУ стоїть церква прямого підпорядкування Московському патріархатові, прихожанки якої цілими днями стояли біля СБУ на колінах з іконами в руках.

І ще одна проблема, на якій я спинюся, — це проблема корупції. Іноді мені здається, що корупція для української держави страшніша, ніж путінські танки. Наведу приклад з військового життя. У двадцятих числах серпня минулого року я з нетерпінням чекав звільнення Луганська українськими збройними силами: місто було практично оточене з усіх боків. Один із студентів-іноземців, відправлених мною в групі з Луганська продовжити навчання в Рівному в телефонній розмові з упевненістю заявив, що Київ не зможе узяти Луганськ.

Я його запитую: «Чому? Адже це справа одного-двох днів». Його аргументи звелися ось до чого: «Ми їхали через ЛНР-івський блокпост. Там у нас просто так зібрали по 200 грн з людини. А на українському блокпосту у студента-африканця забрали тисячу доларів, і тоді тільки нас пропустили». Тобто проблема корупції для нашої країни, для нашої української держави, як я вважаю, залишається фундаментальною. Як очевидцеві подій, мені іноді здавалося, що головні сепаратисти сидять у Києві. Тому, перефразовуючи Адама Міхніка, можна сказати: найстрашніша біда України — це самі українці.

Володимир Климчук: Я хочу відреагувати репліками на деякі виступи учасників симпозіуму. Передусім на здивування істориків: «Чому навколо історичних фактів у філософському середовищі точиться така немислима навіть для істориків полеміка?» Мабуть, тому, що історія (на відміну від літопису) — це сюжет і трактовка фактів, або, як вважають ініціатори симпозіуму, «наративи». Факти потребують не лише уточнення та осмислення, а й переосмислення. В умовах свободи слова, думки і верифікації.

Історики певною мірою послуговуються як фактами, так і міфами, і для серйозного дослідника найважливішим завданням є розуміння причин актуалізації тих чи інших фактів і процесів, відмова від старих і поява нових міфів — «зачакловування й розчакловування дійсності». Сама ж дійсність перетворюється на історичну суто через наратив. Слово «наратив» є тут дуже вдалим, бо не виключає ані піднесення, ані вульгаризації, ані пафосу, ані провокації. Зазначу, що у словнику загальнонавчаних слів «історія» починає набувати смислу, найближчого до слова «репутація».

Моя центральна теза у цьому виступі — історію роблять люди і пишуть також люди. Саме тому ми все акцентованіше говоримо не про «об'єктивні причини» або «закономірності», а про мотиви дій та вчинків, задуми та проекти учасників історичного процесу. Успіхами та провалами ми комусь «завдячуємо». Так говорили навіть марксистки.

Як прихильник ліберальної демократії, особливо уважно слухав роздуми С. Пролєєва про форми сингулярності, прагнення і можливості реалізації людського «Я» в історичному русі. Й не побачив методологічної суперечності із цілком слушними застереженнями академіка Поповича про небезпеку приходу до влади «ідіотів», «ексцентриків», «юродивих», які не лише можуть підірвати світовий порядок, а й, маючи доступ до сучасних технологій, знищити світ як такий. Тож проблема виховання відповідальної, розумної людини, як і проблема суспільного контролю, залишається вкрай актуальною для нашого часу. Проблему «колективного ідіотизму», справді, варто розглядати у площині маніпулятивних можливостей, але ж глибинні корені явища лежать у природі людини. Ними, на жаль, щонайменше цікавляться науковці тих народів, що пережили й переживають епохи тоталітаризму та посттоталітаризму й мають для того невичерпний матеріал. В усякому разі явища маніпуляції масовою свідомістю, доленосне в історичному русі народів, залишаються поза увагою саме філософської думки.

Вагомо й переконливо звучали усі судження про роль цінностей. Біда лише в тому, що наразі найбільше розводяться в політиці про цінності найбільші циніки. Ціннісна демагогія витіснила навіть ідеологію. На ній тримається сучасний популізм.

Учасників симпозіуму, як мені здалося, об'єднує гайдегерівське розуміння історії, у тому сенсі, що історично зумовленими є всі аспекти життя, включно з духовними. Тут варто підкреслити, що дух не живе у соціальному вакуумі. Але тоді виникають претензії й до самого духу і ми

знову звертаємось до контролю, до розумності у формі «режиму негативних утримань».

Сьогодні ми перебуваємо в одному з найтривожніших, найнапруженіших, найвідповідальніших моментів нашої історії, коли вочевиднилася необхідність термінової, невідкладної зміни цієї системи організації життя, господарювання й управління. Вочевиднилася майже для всіх, крім тих, кому було добре й за минулих часів, передусім криміналу, чиновнику-хабарнику чи імітатору, що набув визнання у своїй «творчій діяльності». Біда в тому, що саме вони стали очільниками реформування. Звідси розгубленість і сум'яття у головах мільйонів.

А тут ще й війна, на якій гинуть вже не сотні, а тисячі людей. За що і за кого? Ці питання посилюють розгубленість і тривогу далеко не сконсолідованого суспільства.

Тож зараз, як ніколи, потрібна мобілізація розуму, врахування теоретичного, історичного та практичного досвіду людей, причетних до інтелектуальної праці.

У центр уваги варто поставити одну з найголовніших онтологічних проблем — проблему віри й довіри. Тут багато говорили про історичний воєнний досвід, зокрема досвід Другої світової війни. Так от, хоч би якими злочинцями були Гітлер та Сталін, війну вони розпочинали з майже стовідсотковим «рейтингом довіри». Натомість рейтинг наших очільників, зокрема й головнокомандувача, останнім часом не виходить за межу однозначного числа.

Аналізувати необхідно не лише військову доктрину Росії, а й насамперед наміри, мотиви, до речі й ціннісні орієнтації суб'єктів історичного процесу. Ми не відповіли більш-менш чітко на питання: «Що дає Путіну війна?» Мабуть, перш за все посилення й продовження своїх владних, авторитарних повноважень. Заради них він веде політику незгасного військового конфлікту.

Такий підхід був би дуже корисним при аналізі дій або бездіяльності наших головних реформаторів і патріотів. І перше питання: чому за період реформування і патріотичних заклинань зубожіння народу катастрофічно посилюється, а статки можновладців сягнули немислимих висот? Що таке деолігархізація, декоруптизація, демонополізація, декриміналізація в розумінні мільярдерів при владі? Аналізу потребують усі призначення на вищі керівні посади, особливо у силових структурах.

Насторожує курс мирного врегулювання військового конфлікту, названого «моїм» и «єдино можливим». Ідеться про Мінські угоди, в яких з'явилось зобов'язання, хороше чи погане, але неприпустиме для міжнародного документа, змінювати Конституцію країни. А яке враження справляє призначення переговорниками людей, що підозрюються у скоєнні тяжких злочинів проти українського народу? «Велика дипломатична перемога» фактично заблокувала будь-які інші формати міжнародних зустрічей, бо всі вони завершуються відсиленнями до Мінських угод. Але підозрюю,

що у більшості голів країн західного світу просто немає довіри до наших реформаторів. Їм (Меркель чи Обамі), жебракам за мірками нашого прем'єра чи президента, просто по-людськи незручно сидати за один стіл з мільярдами й обговорювати питання матеріальної чи фінансової допомоги народів багатостраждальної країни.

Наприкінці виступу наведу приклад з історії — про мотиви. Приклад суб'єктивного, власного тлумачення, зрозуміло, з претензією на істину (бо такою є природа людини). Друга світова війна завершилася 1945 року, а от глибока демобілізація в СРСР розпочалася аж через 10 років (скорочення армії на 1 млн 200 тис.). Коли колгоспниці коровами орали поля, сотні тисяч молодиків муштрували на плацах. Згадайте фільм «Анкор! Еще Анкор!». Випускати з казарми людей, що пройшли війну, бачили, нехай і зруйновану, Європу, було небезпечно.

От і з нинішніми добровольцями треба щось робити. Бо віддають життя не за гроші, не заради кар'єри, а за віру в майбутнє країни. На людях же ми їм «низько вклоняємось».

Олександр Литвинов: Зосереджусь на трьох взаємопов'язаних поняттях у соціокультурній площині в контексті проблем, що їх тут обговорюють: привілеї, рабство, азійство. Всі вони є характеристиками тоталітарних режимів «червоного століття», всі вони залишаються тими рудиментами минулого, що гальмують поступ нашої країни у бажаному напрямку. Всі вони, як на мене, також у підмурках трагічної ситуації, що склалася на сьогодні. Привілеї як суб'єктивне право, відділене від зобов'язання, за визначенням литовського філософа права А. Вайшвілі, то є агресія проти суспільства і «ближнього», а це ми споглядаємо і в сучасній Україні, причому йдеться фактично про конвертацією влади в матеріальні статки як одну з форм корупції, ще й законодавчо закріпленої. Іншим аспектом є привілеї столиці як символічного втілення влади, що також є «калькою» з імперських зразків концентрації величчя й несправедливого: Київ перебрав на себе функції Москви з усіма її апетитами щодо провінції — суто азійський мотив внутрішньополітичного гатунку, абсолютно протилежний європейському та північноамериканському. Азійським виглядає і ставлення до пересічного громадянина, що дозволило в такий собі парадоксально-закономірний спосіб носіям саме азійсько-радянського світогляду атакувати суверенітет України, використавши цей ресурс минулого для збереження того специфічно-рабського стану населення, що склався за останні 20 років як постійні спроби відтворення тотального ГУЛАГу попередніх часів. Виступи, що мали на меті відстояти свободу і гідність, результати мали вельми обмежені, ще й на обмежених територіях, а їхня матеріалізація приносила плоди знову відомого стибу: зубожіння мас з такими знайомими закличками до терпіння й обіцянками поліпшення життя в майбутньому, хоча можновладців це не обходило.

Щодо рабства, то воно, поряд із певним юридичним втіленням (у будь-яких формах, наприклад, кріпацтва, включно з радянськими варіантами прив'язування людини до певного місця праці або проживання), має й інші, насамперед економічне втілення: зазначене зубожіння населення (що, до речі, також прив'язує людину до певного місця) стає підставою зростання можливостей маніпулювання через вплив на свідомість, коли йдеться про задоволення елементарних потреб людини. Тут будь-яка провінція України, за винятком кількох міст, є такою територією, і культурні відмінності, якщо їх штучно не наголошують політики з відомою метою, відходять на другий план. А причини повстання рабів у всі часи були практично однаковими.

До сказаного про «сучасне азійство» слід додати, мабуть, лише такий гротескний та ірраціональний мотив радянського, по суті, зразка, як повстання рабів на захист своїх рабовласників, що ми його маємо сьогодні. Як на мене, непомірна жадібність, аморалізм та водночас примітивізм уявлень про цінності життя, що його постійно демонструвала влада, робить вельми сумнівним європейський вектор розвитку, який є перш за все раціональним і моральним. З іншого боку, пригніченість свідомості значної кількості людей догматизмом заявленої версії християнства (щодо цього є доволі цікава праця Д. Зильбермана «Православна етика та матерія комунізму») тисне на загальну ситуацію, так би мовити, ще й «знизу». Усвідомлюючи схематичність (а отже, обмеженість) викладення цих думок, усе ж таки підкреслюю саме останнє й висловлюю таке: культивування раціонального та критичного мислення, незважаючи на всі вирування постмодерністської доби, особливо для таких країн, як Україна, залишається нагальною проблемою, яку слід розв'язувати на всіх рівнях — від освітнього до політичного. Інакше намагання «людей минулого» повернути нас у «червоне століття» можуть здійснитися.

І наостанок, не можна не засмучуватися від того, про *що* тут сказано, і смуток цей посилюється як мінімум через те, *як* це сказано. Маю на увазі поєднання неймовірного науково-інтелектуального рівня та блискучих виступів із враженням ухилу в певну однобічність наведених точок зору на поточні події.

Головним тут для їх очевидця постає не тільки підступність дій сусідньої держави, а й відлуння цієї підступності в діях всередині нашої держави. Слід говорити про подолання тоталітаризму не тільки як зовнішнього впливу, не тільки як впливу історії, а ще й як (і насамперед) внутрішнього — і в країні, і в собі — стану та відповідних (у тому числі організаційних та регулятивних) форм спільного (соціального) життя. Наприклад, питання недолугих і навіть неприпустимих дій української влади в Криму і на Сході практично не обговорювалося, а це, як на мене, є питанням головним, оскільки говорити про винятково поганого сусіда й винятково доброго хазяїна — позиція некритична, а отже, слабка. Для людини, що мислить самостійно, вже давно є зрозумілим, хто є той сусід, утім, слід, гадаю, шукати шляхи реальної та адекватної протидії йому.

Обминули тут також делікатне, але дуже нагальне питання православ'я, яке — у відомій його «спецпризначенській» версії — відіграло й відіграє свою роль одного з державних підрозділів у формуванні світогляду громадян не тільки тієї країни, а й інших. Говорю це як людина, що неодноразово слухала проповіді, де надто не стикуються світле миролюбство Сина Божого з темною агресивністю текстів церковників.

До того ж верифікувати слід усі версії, навіть такі, що не подобаються, бо відкидання точки зору Іншого теж є помилкою, як мінімум науковою. Потрібна постійна інтелектуальна та моральна атака на владу, бо тільки така активність дасть змогу переорієнтувати мотиви діяльності держави на кожну людину в модальності її — держави — служіння цій людині. Завдання надскладне, але без виконання його втрачає сенс пошук шляхів до просто нормального людського життя, що його ми пов'язуємо з поняттям європейського вибору.

УЧАСНИКИ ДИСКУСІЇ:

Валентин Лук'янець — доктор філософських наук, професор, відділ філософських проблем та екології ІФ НАНУ.

Антон Фінько — кандидат філософських наук, експерт Київського центру політичних досліджень і конфліктології.

Микола Симчич — кандидат філософських наук, науковий співробітник відділу історії філософії України Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України.

Петро Йолон — кандидат філософських наук, провідний науковий співробітник відділу логіки та методології науки Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України.

Сергій Йосипенко — доктор філософських наук, завідувач відділу історії філософії України Інституту філософії імені Г.С.Сковороди НАН України.

Володимир Климчук — кандидат філологічних наук, літературознавець, громадсько-політичний діяч.

Сейфулла Рашидов — кандидат філософських наук, доцент Східноукраїнського університету ім. В. Даля.

Валерія Корабльова — докторант кафедри філософії гуманітарних наук Київського національного університету імені Т. Шевченка.

Олександр Литвинов — кандидат філософських наук, кандидат юридичних наук, доцент, науковий співробітник відділу організації наукової роботи Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка (м. Суми).

Олексій Панич — доктор філософських наук, кандидат філологічних наук, провідний науковий співробітник науково-видавничого об'єднання «Дух і Літера».

Марина Столяр — доктор філософських наук, доцент, завідувачка кафедри філософії та культурології Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Назів Хамітов — доктор філософських наук, професор, провідний науковий співробітник відділу філософської антропології Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України.